

DAVLAT VA JAMOAT ARBOBI

Alisher Navoiy 1469–1472–yillarda muhrdor, 1472–1476–yillarda vazir bo‘lib ishlaydi. 1487–1488–yillarda Astrobodga hokimlik qildi. Husayn Boyqaro uni o‘ziga g‘oyat yaqin tutar, har bir narsada u bilan maslahatlashar va buni nihoyatda qadrlar edi. To‘g‘ri, Bayqaro va Navoiy o‘rtasiga uchinchi kishi aralashgan, sovuqchilik tushgan paytlar ham bo‘ldi. Lekin o‘z davrining ikki atoqli arbobi hamkorligi juda ko‘p sinovlardan muvaffaqiyat bilan o‘tib, avlodlarga o‘rnak bo‘ldi. Husayn Bayqaro saltanatining daslabki yillarida juda notinch kechdi. Xondamirning yozishicha, u taxtga chiqqan yilning o‘zida Abusaid Mirzoning o‘g‘li Yodgor Muhammad taxt da‘vosi bilan qo‘zg‘aldi. Husayn Bayqaro unga qarshi qo‘shin tortadi va g‘alaba qozonadi.

1470–yilning bahorida Yodgor Mirzo Astrobodda yana bosh ko‘taradi. Husayn Bayqaro Navoiyni yoniga olib, qo‘shin bilan yana yo‘lga tushadi. Xuddi shu payt Hirotida qo‘zg‘olon bo‘lganligi xabari keladi. Husayn Bayqaro Navoiyni unga katta vakolatlar berib poytaxtga qaytaradi. Navoiy shaharda adolatni tiklab, xalqni tinchlantiradi. Shunday to‘qnashuvlarning birida Yodgor Mirzoning qo‘li baland kelib, poytaxtdagi ayrim kishilar unga qo‘shiladilar. Mojarolarni tinchlantirish maqsadida uylangani Abusaidning qizi Robiya Sultonbegim eriga hiyonat qilib, u safariga ketganida poytaxtda inisi Yodgor Mirzo nomiga xutba o‘qitadi. Yurt bir muddat Yodgor Mirzo qo‘liga o‘tadi. Bu hol Husayn Bayqaroga qattiq ta’sir etadi. Tushkunlikka tushadi. Navoiy shunday paytda uning yonida turadi, tassali beradi. O’sha 1470–yilning o‘zida payt poylab, Navoiyning maslahati bilan Murg‘ob daryosi bo‘ylaridan juda qisqa muddatda Hirotga yetib keladi va Bog‘I Zog‘onda maishatdan charchab uxlab yotgan Yodgor Mirzoni qo‘lga oladi. Shundan keyingina Xurosonda ma’lum muddat tinchlik, osoyishtalik qaror topadi. Alisher ijod kishisi edi. U tabiatan buyuruqvozlikdan va hukmfarmonlikdan yiroq, tafakkur hamda taxayyulga moyil, g‘oyat nozikta’b bir kishi edi. Mansab–lavozimlar har qancha yuksak bo‘lmasin uning uchun zil–zambil yuk bo‘lib, Husayn Bayqaroga bo‘lgan ixlos va muhabbatigina uni iste’fo berishdan saqlab turar edi. Shunga qaramasdan, u sadoqat bilan xizmat qildi. `Donishmadnligi, tadbirkorligi bilan ko‘plab g‘alayonu qon to‘kishlarni oldini oldi, urushlarni yarashga aylantirdi.

Uning bu fazilati, ayniqsa, 1472–1476–yillardagi vazirlik faoliyatida yaqqol namoyon bo‘ldi. Husayn Bayqaro hokimyat ishlarida Navoiyning aql va sadoqatida tayanib ish ko‘rdi. Uni, qarshiligiga qaramasdan, yuqori martabalarga tayinladi, 1472–yilda esa «amir»(vazir)likka qo‘ydi. Buyuk shoir «amiri kabir» (ulug‘ amir), «amirul muqarrab» (podshoga eng yaqin amir) unvonlariga musharraf bo‘ldi. Uning vazirlik yillari Hirotida obodonlik avj olgan, madaniyat gullab, yashnagan davr bo‘ldi. Ulug‘ amir o‘zi bosh bo‘lib, suvsiz yerlarga suv chiqardi, eski ariqlarni tozallatirdi, yangi kanallar qazdirdi. Eski binolarni ta’mir qildirib, yangilarini qurdirdi. Qanchadan–qancha madrasalar, xonahoqlar soldirdi.

Ijod og‘ushida.

Alisher Navoiy she’rni, shoirlikni hamma narsadan baland tutdi. Vazirlik martabasida turib ham she’r yozishni to‘xtatmadi. Atrofida gilar uning bu ishiga rag‘bat va hurmat bilan qaradilar. Shoh Husayn Bayqaroning o‘zi unga rahnamolik qildi. Ulug‘ shoirning ilk she’riy devonini muxlislari tuzgan bo‘lsalar, birinchi

devoni – «Badoye ul–bidoya» («Badiiylik ibtidosi»)ni 1472–1476 yillarda shohning amri va istagiga ko‘ra o‘zi kitob qildi. 1485–1486–yillarda ikkinchi devon – «Navodir un–nihoya» («Nihoyasiz nodirliklar») maydonga keldi. Alisher Navoiy 1481–1482–yillarda «Vaqfiya» asarini yozadi. Vaqf deb biror xayrli ishning sarfu xarajatini ta‘min qilmoq uchun ajratilgan yer yoki mulkka aytiladi. Alisher Navoiyning eng katta orzusi doston yozish, birinchi navbatda, XII asrning buyuk shoiri Nizomiy Ganjaviy (1141–1209) dan keyin shoirlik qudutarining mezoniga aylanib qolgan «Xamsa» yaratish edi. Nizomiyni «Panj ganj» nomi bilan tarixga kirgan «Xamsa»si 5 masnaviydan tashkil topgan edi: «Maxzan ul – asror» («Sirlar xazinas»), «Xusrav va Shirin», «Layli va Majnun», «Hayf paykar» («Yetti go‘zal»), «Iskandarnoma». Yuz yildan keyin unga Xusrav Dehlaviy (1253–1325) javob qildi. U o‘z dostonlarini «Matla ul–anvor» («Nurlar boshlanishi»), «Shirin va Xusrav», «Majnun va Layli», «Hasht behisht» («Sakkiz jannat»), «Oynayi Iskandariy» (Iskandar oyinasi) deb ataladi. Lekin bular hammasi forsiy tilda yozildi. Ulardan forslar, shu tilni bilganlarga bahramand bo‘ldilar. O‘z xalqining shunday hazinadan bebahra qolishi Navoiyni qiynadi.

Navoiy maslahatga ustoz Abdurahmon Jomiy huzuriga boradi. Jomiy Navoiyni bu ishga tezlikda kirishishga undaydi, uning o‘z kuchi va imkoniyatlariga ishonchini mustahkamlaydi. Navoiy besh dostonni ikki yilda tamomlaydi. 1483–yilda o‘z «Xamsa»sini yoza boshlab, 1485–yilning boshida yugatadi. Shoir ishlagan kunlar hisobga olinsa, 54 ming misralik ulkan obida 6 oyda bitkaziladi. Turkiy tilda birinchi marotaba «Xamsa» yaratiladi. Olimu fuzalo – barcha bu hodisani zo‘r olqish bilan kutib oldilar. Zayniddin Vosifiyning «Badoye’ ul–vaqoye’»sidan: "Shoh Navoiyga: «Bir mojaro Siz bilan bizning oramizdan ko‘pdan hal bo‘lmay keladi, shuni bugun bir yoqlik qilaylik», deydi. Bu mojaro shundan iborat ediki, Sulton Husayn Alisherning muridi bo‘lishini ko‘pdan orzu qilar va uni «pirim» deb atar edi.

Alisher esa har gal: «Yo Ollo, yo Ollo, bu qanday gap bo‘ldi! Aslida – biz muridmiz, siz – hammasiga pirsiz», der edi. Endi Sulton Husayn Alisherdan so‘radi: – Pir nima–yu, murid nima?

Alisher javob berdi:

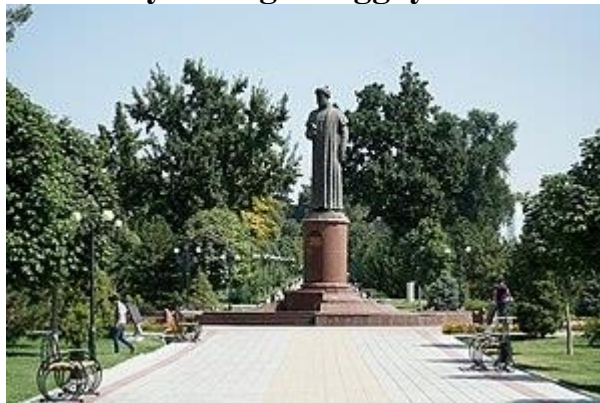
- Pirning tilagi – muridning tilagi bo‘lishi kerak.
- Shunda Sulton Husayn o‘zining oq otini olib kelishni buyuradi. Ot juda asov, chopag‘on edi.

Sulton Husayn aytdi:

- Siz pir, men murid bo‘ladigan bo‘lsam, Siz shu otga minasiz, men uni yetaklayman. Alisher noiloj otga minishga majbur bo‘ladi. Ot g‘oyat asov bo‘lib, shohdan boshqani o‘ziga yaqinlashtirmas edi. Alisher oyog‘ini uzangiga qo‘yishi bilan ot tipirchilay boshladi, Sulton Husayn otiga o‘shqirdi, ot itoat qilib, Alisherning minishini kutdi. Alisher egariga o‘tirishi bilan Sulton Husayn otining jilovidan ushlab yetaklay boshladi. Alisher hushidan ketdi. Uni egardan ko‘tarib oldilar. Tarihda bunday hol ko‘rilmagan edi. Hech bir zamonda shoh shoirga jilovdorlik qilmas edi. 1480–1490–yillar Navoiy uchun badiiy ijodda samarali davr bo‘ldi. Shoir «Xamsa» dan keyin ko‘p o‘tmay, ketma–ket nasriy kitoblar yaratdi. U 1488–yilda yozgan «Tarixi mulki ajam» («Ajam shohlar tarixi») shularning biri edi. Bu asar «Muhokamat ul–lug‘atayn»da «Zubdat ut–tavoxir» («Tarixlar qaymog‘i») deb

ham ataladi. 1480–yillarning oxiri, 1490–yillarning boshida Navoiyning yaqin do‘stlari, ustozlaridan Sayyid Hasan Ardasher (1489), Abdurahmon Jomiy (1492), Pahlavon Muhammad (1493) ketma–ket vafot etdilar. Navoiy ularga bag‘ishlab «Holoti Sayyid Hasan Ardasher», «Xamsat ul–mutahayyirin», «Holoti Pahlavon Muhammad» asarlarini yozadi. Bu asarlar nasriy bo‘lib, shoirning bu ulug‘ zamondoshlari haqidagi memuar xotiralaridan tashkil topgan edi. 1491–yilda muammo janriga bag‘ishlangan «Risolayi muammo» (ikkinchi nomi «Mufradot») risolasini yozi. Navoiy zamonasida muammo janri keng tarqalgan bo‘lsa – da, asosan, fors tilida yozilar edi. Navoiy o‘zbek tilida muammo yozgan ilk o‘zbek shoirilaridan bo‘ldi. «Xazoyin ul–maoniy»ga uning 52 muamosi kiritilgan. Shoirning fors tilidagi muammolarini esa 500 chamalaydilar. Navoiyning 1490–yillardagi eng katta xizmatlaridan biri «Xazoin ul maoniy» («Ma’nolar xazinasi»)ni tuzish bo‘ldi. 1492–1498–yillarda tartib qilingan 4 qism devondan iborat bu ulkan she’riy kulliyot shoirning turkiy tilda yozilgan deyarli barcha lirik she’rlarini qamrab olgan edi. Shoir 7–8 yoshidan 20 yoshigacha bo‘lgan davrni umrining navbahori hisobladi va shu davr devonini «G‘aroyib us–sig‘ar» («Yoshlik g‘aroyibotlari») deb atadi.

Hayotining so‘nggi yillari.

Alisher Navoiy xaykali, Samarqand

1490–yillarning boshidagi og‘ir yo‘qotishlar, ayniqsa, 40 yillik qadrdoni Pahlavon Muhammad bilan ustoz Jomiydan judo bo‘lish Navoiyga qattiq ta’sir etdi. Buning ustiga saroyda Xadichbegim Nizomulmulk bilan mulk va mansab ishtiyoqida yangi–yangi fitnalar to‘qiydi. Shu fitnalar natijalaridan biri pok qalbli barcha kishilarni larzaga solib, mamlakatni halokat yoqasiga keltirib qo‘yadi. Bu–Mo‘min Mirzoning o‘z bobosi farmoni bilan qatl qilinishi edi. 1489–yilda Navoiy Hirotga qaytgach o‘rniga Astrobod hokimi qilib Badiuzzamon tayinlagan edi. Bu orada Balxda Darveshali qo‘zg‘oloni boshlanadi. Husayn Bayqaro Navoiyni olib, Balxga jo‘naydi. Darveshali bilan sulh tuziladi, lekin Hisorda Abusaidning o‘g‘li Sulton Mahmud Husayn Bayqaroga qarshi kurash boshlaydi. Shoh Navoiyni Balxda qoldirib, o‘g‘li Badiuzzamonni olib Hirotga otlanadi. U bilan ham murosaga kelishib, orqaga qaytadi va Balxni Badiuzzamon tasaruffiga beradi. Badiuzzamon o‘g‘li – 13 yoshli Mo‘min Mirzoni Astrobodda qoldirib Balxga keladi. Xadichbegim Nizomulmulk bilan birgalikda Astrobodga Muzaffar Mirzoni hokim qilib tayinlashga erishadilar. Husayn Bayqaro va Badiuzzamon o‘rtasidagi munosabat yomonlashadi. Badiuzzamon Mo‘min Mirzoga Muzaffar Mirzoni shaharga kiritmaslikka buyuruq beradi. Shoh tezda Navoiyni Balxga yuboradi. Navoiy ota va

o'g'il orasiga tushib, ularni yarashtiradi. Biroq huddi shu paytda Husayn Bayqaroning Badiuzzamonni qo'lga tushirish va qamoqqa olish haqidagi Balxga, shahar qutloviga yo'llagan yashirin farmoni ma'lum bo'lib qoladi. Yarash yana urushga aylanadi.

Alisher Navoiy maqbarasi tolibonlar xujumigacha, Hirot, 1976 yil.

Navoiy voqeani bunday izga kirib ketganidan qattiq iztirob chekadi va umidsiz orqaga qaytadi. Ota-o'g'il urushida Badiuzzamon yengiladi. Mo'min Mirzoni Muzaffar Mirzo asir oladi. 1499-yilda Marvda Husayn Bayqaroning yana bir o'g'li Abulmuhsin otasiga qarshi bosh ko'taradi. Shoh o'z qo'shini bilan Marvga o'tlanadi. Bu paytlarda Navoiy hajga boorish orzusida edi. Mirxondning xabar berishicha, Abulmuhsin otasi bilan sulh tuzish uchun Alisherning podshoh nomidan vakil bo'lib kelishini shart qilib qo'yadi. Navoiyga tez chopar yuboriladi. Chopar shoirga yetib, shohning maktubini topshiradi. Unda shoirning hajni keyinga qoldirib, texda Marvga yetib kelishi iltimos qilingan edi. Alisher Mashhad ulug'lari va hamrohlari bilan maslahatlashadi. Ular mamlakatning tinchiligi uchun Alisherning hajga borishidan kechishini so'raydilar. Alisher belgilangan joyga yetib boradi, ota-o'g'illarni yarashtirib, Hirotga qaytadi.

1498-yilda Alisher Navoiy «Majolis un-nafois»ni qayta ko'zdan kechirib, to'ldirdi. Shoirlar adadni 459 taga yetkazdi. Shu yili yoshligidan qalbida muhirlanib kelgan «Mantiq ut-tayr» ga javob yozadi. «Lison ut-tayr» Navoiy ijodini yakunlovchi asarlardan biridir. Buyuk shoir 1498–1499 yillarda xatlarini to'plab, «Munshaot» tuzdi. Unda 88 ta xat jamlangan bo'lib, ularning aksariyati shoirning shoh va shahzodalarga yo'llangan. Shoirning 1500-yilning oxirlarida yozib tugatgan «Mahbub ul-qulub» asari uning eng so'nggi asari bo'lib qoldi. Navoiy 1501-yilning 3-yanvarida vafot etadi. Butun halq – shohda gadogacha, olimdan cho'pongacha, shoirdan dehqongacha ulug' farzandining o'limiga qayg'u va iztirob bilan motam tutadi.